

В. Бушанський

НЕОБХІДНІ Й ДОСТАТНІ УМОВИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Назвімо лейтмотиви українського державотворення: 1) відродження національної культури, 2) демократизація, 3) формування ринкової економіки, 4) утвердження верховенства права, 5) євроінтеграція. Все. Це всі інтелектуальні нароби, створені культурною елітою. Це всі гасла, які чути з Печерського пагорба.

У математиці є два критерії, котрі характеризують аргументи, потрібні для доведення теореми: „необхідність” і „достатність” умов. Подивімося на необхідність і достатність згаданих п’яти лейтмотивів. Як? Перевіримо чи переконливі, чи звабливі ці гасла для всіх українських крес. Адже Україна, яка у сьогочасних кордонах остаточно утвердилася тільки в 1954 році, коли до складу УРСР увійшов Крим, тобто лише 52 роки тому, справді, не може бути гомогенною спільнотою.

Почнімо з *першого лейтмотиву*: відродження національної культури. Це ключове гасло, стрижневий мотив, здатний мобілізувати значну частину людності. Але в ньому є істотний міфічний складник. Відродження передбачає існування в минулому певної реальності, котра з тих чи тих причин перестала бути актуальною. Але чи можна говорити про відродження української національної культури? Якщо

підходити формально, то, звісно, ні. Бо немає чого відроджувати. Національної культури, тобто культури, спільної для усієї нації, як такої, не існувало. Українська культура існувала у вигляді двох шарів: народної (фольклор) й елітарної, створеної інтелігенцією. Тільки в період народництва ці культури перетиналися. Тексти Квітки-Основ'яненка, Котляревського, Шевченка, Франка та інших авторів увійшли в живе тіло народної культури. Згодом, найвищі здобутки українського модернізму залишилися відстороненими. Тому ми і знаходимо у Франка критику декадентства, яка зумовлювалася, передусім, політичними, а не естетичними мотивами. Твори Стефаніка, Коцюбинського, Кобилянської, Тичини, Любського й інших авторів початку ХХ століття могли стати загальним надбанням тільки за допомогою освіти. Але цього не відбулося. Репресії 30-х років знищили цей культурний пласт. Голодомор – винищив і самих носіїв народної культури. Імперсько-тоталітарний молох не зачепив (звісно, відносно, бо мали місце депортації) тільки Західну Україну. Певне усталення культурного розвитку прийшло тільки після Другої світової війни. Але і цей розвиток був істотно загальмований русифікацією. Для урбанізованих Сходу і Півдня українська культура, навіть в її профанованому радянському варіанті залишилася terra incognita. То ж про яке відродження може йти мова? Звісно, про жодне.

Але сама ідея відродження, як свідчить уже відомий італійський досвід, є міфологемою. Флорентійці не відродили античності і відродити не могли. Але вся їхня діяльність визначалася цим прагненням. Вони створили культ античності. І саме його поклали в основу своїх засягів. Чи можна створити подібний культ української старовини? Звісно, можна, хоч і завдання це складніше, ніж те, яке стояло перед Данте, Петраркою та їхніми продовжувачами. Де знайти український аналог античності? У Київській державі, коли саме ім'я Русь уже належить сусідній імперії? В епосі козаччини, коли нащадки низовиків стали апологетами тієї ж імперії? У коротких історіях УНР, ЗУНР, Гетьманату та Дерикторії, сповнених дріб'язкових чвар, ідеологічної вузьколюбості, погромництва та військових поразок? У біль-менш виразному періоді провінційного, по суті васально існування УРСР, періоді котрий заперечений агітаційним пафосом початку 90-х років? Кожен із згаданих взірців має більше хиб, ніж переваг.

Показовий приклад Білорусі. Лукашенків режим орієнтується на спадщину Радянської Білорусі, його опоненти – історію Великого

Князівства Литовського. І ця культурна двоїстість породжує непримиренні політичні протиріччя.

Я не ставлю собі за мету дати відповідь на запитання про найдоцільніше культурне узування. Та й відповідь ця, вимагаючи політичного міфотворення, виходить за політологічні межі. Це культурна місія. І здійснювати її мають передусім митці. Але чи до снаги вона їм, у країні, котра розділена за мовними та релігійними ознаками, в умовах, коли державних мужів обходять зовсім інші клопоти? Прикметна історія з фільмом Михайла Ільєнка „Молитва за гетьмана Мазепу”: його побачила сотня глядачів і з прокату змили сотні і сотні брутальних лайок, у найліпших традиціях епохи Лазаря Кагановича. То ж знову попереднє запитання: як відроджувати те, що для багатьох чуже і невідоме? Відповідь проста: ніяк не відроджувати. Потрібно створювати.

Найпоказовіший приклад кризи національної самосвідомості – мовна ситуація. Мабуть уперше мовна проблема поставила країну перед реальною загрозою розколу. Конфліктогенність проблеми була відома. Але нині вона проявилася надзвичайно гостро. Чому? Вперше мовне питання взяла на озброєння політична сила, яка володіє великим організаційним потенціалом – Партія регіонів. Російська мова використана в якості важеля, який уможлиблює здобуття політичної влади й економічного впливу.

З якого дива це відбулося саме тепер, після помаранчевих подій, донедавна ж статусом російської цікавилися тільки фанатики-маргінали? Партія регіонів, м'яко кажучи, не відповідає такій характеристиці. Що сталося на наших очах, які метаморфози, перевороти, злами? Відповідь проста: в минулі роки в країні існувала виразна авторитарна система, яка володіла монополією на політичну владу і визначала економічні можливості зацікавлених груп. Існувало те, що ми зазвичай називаємо кучмізмом і клановою економікою. Кучмізм володів беззастережною політичною владою і дозовано розподіляв економічний вплив промислово-фінансовим групам (кланам), які натомість виявляли політичну лояльність. Ситуація змінилася. Помаранчева революція змела авторитарну політичну систему і започаткувала нові правила гри в економіці. Закінчення попереднього речення дещо невдале. „Нові правила гри в економіці” – мовний штамп. Насправді відбувався двоякий процес. З одного боку, і далі, цілком у дусі найпоказовіших традицій кучмізму, реалізовувалась усталена процедура дарування економічний вотчин; з другого, відбулися кроки в напрямкові розширення економічної

свободи (політика, що б там не казали – справа також й ідеалістів). Ці кроки були невдалі й хаотичні, наклалися на провал урядування кабінету Юлії Тимошенко (причини залишимо за дужками) і пресинг з боку Росії. Як наслідок, ситуація: попередня політико-економічна система опинилася в руїнах, нової ж – нема й у чернетках.

А тепер поставимо себе на місце економічного лобі Партії регіонів. Політична влада втрачена. Причому ця втрата сприймалася як фактичне викрадання з під самого носа того, що здавалося мало належати за неписаними правилами політичної традиції. Адже виборчі фальсифікації – злочин де-юре, та аж ніяк не за поширеними тоді нормами політичної культури. Політична влада втрачена, економічна система розвалюється: ринки втрачаються, енергоносії дорожчають, інфляція зростає. Ваш хід, панове-регіонали. Хід? Наш хід?.. Ось вам наш хід. Партія регіонів виграє парламентські вибори. Її посланці, наче ПеРи (від аббревіатури ПР) возсідають у Верховній Раді.

Однак, усе ж треба поставити запитання: чому мовне питання стало наріжним каменем політичної програми ПеРів? Я не хотів би викопувати ментальні корені проблеми, які переплітаються з археологічними артефактами. Продивимося на нещодавнє минуле.

В умовах авторитарного режиму мовна проблема не вирішувалась. Що означає не вирішувалась? Щодо цього можна говорити довго. Найважливіше: українці досі у повній мірі не відчули себе нацією. Упосліджений статус української культури зберігся. Українськість залишилася маргінальною. Усвідомлюючи конфліктогенність мовної ситуації, балансує між повзучим просуванням до Європи й економічною та політичною залежністю від Росії попередній режим залишив розвиток української культури на відкуп громадам. Тільки завдяки громадським інститутам ця культура пережила століття. Але стати панівною на державних теренах, фактично стати інтернаціональною вона могла тільки за державного сприяння. Це не вітчизняна специфіка. Будь-яка культура стає панівною за державної підтримки.

Цілком зрозуміло, що державний нейтралітет щодо мовної ситуації не влаштовував національно орієнтовану громадськість. Як наслідок, на момент акції „Україна проти Кучми” сформувався союз економічних груп і національно орієнтованої громадськості. Опір кучмізму став боротьбою за підприємницьку свободу та розвиток національної культури. Показова еволюція, пройдена партією „Батьківщина”. Із сили національно-стерильної, вона перетворилася

на партію з виразними національними вимогами. Це чітке, ситуативно зумовлене сполучення ідеологічних положень.

У цьому контексті цілком зрозумілою стає ставка Партії регіонів, СДПУ(о) та Прогресивних соціалістів на громаду, орієнтовану на російську культуру в її пострадянській проявленості. Таким чином: програмове положення Партії регіонів – захист російської мови – постає ситуативно вимушеним кроком. Ця пропагандистська спрямованість радше зумовлена позиціонуванням антикучмівських сил, аніж органічним розвитком самої Партії регіонів. Ця партія пройшла таку саму структурно-ідеологічну еволюцію як і „Батьківщина”, однак у змістово протилежному напрямкові.

Так виразним стає прорахунок „помаранчевих”. Аби збагнути цю помилку, потрібно пригадати не таке далеке минуле: „Народний рух за перебудову” був справою як „національною”, так і „демократичною”, хоч більше „національною”, та все ж „демократичною”. У 2004 році, на жаль, не було висунуте старе добре гасло: „За нашу і вашу свободу”. Антикучмівський блок не зумів зробити акцент на політичній свободі, не зміг зробити „помаранчеву” революцію по-справжньому буржуазною. І це фатальна невдача, яка визначатиме політичне життя в найближче десятиліття.

Відтак сучасна політична ситуація: суспільний розкол за мовною і регіональною ознакою. Лексема „розкол” вже достатньо міфологізована. Як її перекласти політико-онтологічним поняттям? Найзмістовішим є веберівське поняття „базовий конфлікт”. Що Макс Вебер мав на увазі – відомо: суперечність щодо одного чи декількох принципів, які зумовлюють існування політичного утворення, передусім суспільства та держави. Найважливіше: базові цінності буття українського суспільства та держави досі чітко не усвідомлені ні спільноту, ні політичними суб’єктами. Сама ця неусвідомленість і є проявом базового конфлікту.

Другий лейтмотив: демократизація. Запроваджувати демократію – те саме, що будувати світле комуністичне майбутнє. Демократію не запроваджують. Вона або виникає, становиться і розвивається, або її взагалі немає і бути не може. І ненастанні закликання – демократія, демократія! – справі не зарадять. Ця краля – не дід Мороз і на дружні зазивання не з’являється. І з цим треба змиритися.

Демократичних традицій в Україні катма. Звісно, було і магдебурзьке право, і шляхетські сейми, і козацькі ради, і земства, і міські думи, обиралися послы до парламентів у Відні, Варшаві, Санкт-Петербурзі, але є таке поняття як тяглість. А от тяглості й

немає. До 1990 року парламентаризм був чистісінькою бутафорією. Адже відомо, що парламентаризм і демократія – не тотожні поняття. Представницький інститут може функціонувати, не маючи жодного відношення до демократії, а та, в свою чергу, – здійснюватися безпосередньо.

Нині демократичному режимові немає альтернатив. Україна перебуває в системі світових політико-культурних цінностей, за якими демократія – єдиний правовірний шлях. Її ігнорувати ці тенденції – означає перетворити державу на світового ізгоя. Зростання цін на енергоносії штовхатиме країну до розвитку альтернативної енергетики, що автоматично віддалятиме її від Росії. Економічний протекціонізм останньої зумовлюватиме й подальшу інтеграцію України в глобальну економічну систему. Як наслідок, утілюватиметься гасло Хвильового: геть від Москви! Господарські реалії, котрі породили пресловуту багатовекторність зовнішньої політики, змусять до остаточної переорієнтацію на Європейську співдружність. Демократичні інститути, які спершу створювалися як до певної міри фасадні, набуватимуть функціональної повноти.

Однак на цьому шляху є одна пастка. Демократичний режим не може існувати тільки задля забезпечення функціонування державних представницьких органів. Демократія вимагає і забезпечення розвитку місцевого самоврядування. Але, завважуючи особливості партійної системи, чітке розмежування партій щодо мовного питання, виникає реальна небезпека перетворення місцевих органів влади на провідників сепаратизму.

Третій лейтмотив: формування ринкової економіки. Саме перед Східними та Південними областями стоїть завдання структурних перетворень в економіці: зниження залежності від російських енергоносіїв, пошуку нових ринків збуту. Ясна річ, що цей процес не відбуватиметься безболісно. І ці труднощі, в умовах кризи державного управління і не усталення місцевого самоврядування, з огляду на брак національних цінностей, спонукатимуть до ідеалізації відносин із Росією. Розчарування в наслідках помаранчевої революції зумовлюватиме й віддалення України од Європи. Погранична ситуація, в якій опинилася Україна, тільки посилюватиме сепаратистські тенденції на Сході та Півдні.

Держава з великими труднощами долає і рецидиви олігархізму (якщо взагалі долає). Цілком зрозуміло, що ретельне маркування підприємців на своїх, політично лояльних, і чужих, котрі не поспішають сприяти утвердженню правильної політичної кліки,

не вельми заохочує іноземних інвесторів. Цей фактор, звісно, не сприятиме модернізації економіки. Тож нині годі сподіватися на істотні зміни в економічній структурі. Країна щонайменше на десятиліття залишиться сировинним сегментом глобальної економіки. Зрозуміло, що це не вельми позитивно позначиться на політичних процесах.

Четвертий лейтмотив: утвердження верховенства права. Що можна сказати про верховенство права? Суди – корумповані; Конституційний Суд (у ситуації гострого протистояння між держаними інституціями, котрі на власний розсуд тлумачать Конституцію) – грає у піжмурки: Мінюст – перетворився на політичний інститут; правоохоронні органи – переймаються власними клопотами. То що можна сказати про перспективи утвердження верховенства права?

Тільки судова гілка влади, за умови чіткої реалізації її вердиктів, може запобігти сепаратистській загрозі. Але проблематичним залишається і прагнення дочекатися судових вердиктів, і їхній зміст, і поготів – їхня реалізація.

П'ятий лейтмотив: євроінтеграція. Вхідження Болгарії та Румунії до Європейського Союзу показове. Це найкрасномовніше заперечення тези, що тільки економічні показники визначають темп євроінтеграції. Україна та Туреччина в економічному відношенні потужніші, аніж загадані Балканські країни. Але і Україна, і Туреччина залишилися біля європейської брами.

Чому? Туреччина – культурно іншорідна. Турецькі громади в Європі не асимілюються. Є виразна тенденція перетворення мусульманства на тоталітарну релігію. Завваживши ще й демографічні аспекти, можна стверджувати, що євроінтеграційні перспективи Туреччини вельми сумнівні.

Україна, в свою чергу, – іншорідна політично. Далеко не всіх представників нашого істеблїшменту можна назвати європейцями. Значна частина громадян України на має найменшої пошани до приватної власності, свободи слова та віросповідання. Чи потрібні Європі такі політики та громадяни?

Чи потрібні Європі наші задавнені проблеми? Диспропорція в економічному розвитку регіонів, занедбане комунальне господарство, зародковий стан місцевого самоврядування, не облаштованість кримських татар, Російський флот в Севастополі, російські десанти на українські маяки, невизначеність кордонів, судова вакханалія, адміністративний вандалізм – чи потрібно це Європі? Навіщо їй країна тисячолітньої провінційності? Якби завтра Україну прийняли

до Євросоюзу, то завтра ж Брюссельські владні коридори окупували б тисячі шукачів правди, а Страсбурзькі суди не продихнули б від хмари позовних заяв. Бо на Брюссель за давньою холуйською звичкою дивилися б як на Москву, в якій є вищий начальник, котрого боїться містечковий городничий. Європа – альянс політично рівноцінних партнерів. Чи рівноцінна Україна з Болгарією та Румунією за ступенем утвердження суверенітету?

Євроінтеграційні претензії значною мірою пояснюються наявністю ментальної діри, у тому місці, де має бути національна самосвідомість. Прагненням вирішити власні проблеми чужим коштом. Психологією васала, котрий з'ясовує стосунки з сусідом, ховаючись за широку спину сюзерена.

Відтак запитання: коли Україна стане повноправним членом Євроспільноти?

Проведений огляд показує, що всі п'ять цілей державотворення, висунуті інтелектуалами й взяті на озброєння політиками справді *необхідні*. Але чи є вони *достатніми*? Видно, що ланцюгові, котрим тягнеться державний корабель бракує якихось ланок. Хиби національної самосвідомості утруднюють розвиток місцевого самоврядування та демократії. Відповідно гальмують і розвиток правової держави. Ясна річ, що у підсумкові це аж ніяк не сприяє втіленню євроінтеграційного вектора.

Наразі можна задати риторичні запитання: „Хто винен?” і так далі. Можна підійти конструктивніше: зазначити, що зазначені лейтмотиви становлять собою систему, відтак – цілеспрямований розвиток однієї із компонент уможливить перетворення усієї системи. Найлогічніше, у якості пріоритетних, слушно назвати розвиток „національної самосвідомості” й утвердження „правової держави”. У такий спосіб, зміни у царині соціально-політичних цінностей і правових механізмів, покликаних забезпечити функціонування конституційних засад, надали б суспільному й інституційному розвитку стабільності.

Однак на таких тезах ставити крапку зарано. Бо порада така вельми абстрактна. Варто лише запитати: якою має бути національна ідея? Чи як розвивати національну культуру? Як пов'язати національний складник із іншими сегментами суспільного та державного життя? Запитань багато, а відповідей замало. Бракує навіть риторичних відповідей, які б сприймалися як самі по собі зрозумілі, як звісні речі ціннісного середовища. Таких відповідей немає. Бо національну культуру ніхто цілеспрямовано не розвивав. І

державного сприяння цей процес не зазнав. Загалом, усе залишилося, як і за життя Котляревського, на рівні індивідуальної ініціативи. Все – аматорство. Немає ні мистецької індустрії, ні цілеспрямованої культурної політики, пов'язаної, наприклад, з політикою кадровою. Усе – самоплин, усе – делітантщина. Одначе, про це можна довго говорити. Та де ж вихід? Що може виступити підваленою національної політики?

У чому онтологічний базис суспільства і держави? На цю тему багато написано. Та все писане стало надбанням бібліотечних щурів. Наразі не варто починати оповіді з епіграфом „Наша пісня гарна й нова”. Можна лише нагадати відому тезу: суспільства та сформовані ними держави, володіють стабільністю тільки за умови наявності гомогенних соціально-політичних цінностей. Це не новела, не винахід, не осяяння. Це теза засвідчена історією. Так само як й історія вона вічна й марудна. Та уважний погляд на ту саму історію демонструє, що можливі й винятки, котрі проте не спростовують, а суттєво доповнюють тезу. Це доповнення з усією переконливістю подане Хосе Ортегою-і-Гасетом: спільний історичний проект здатен політично об'єднувати екзогенні спільноти.

Далі за добrotною науковою традицією потрібно сипати прикладами, які засвідчували б: національні держави стабільніші, а полінаціональні, не те що менш стабільні, а взагалі розпадаються. Потім спростовувати можливе заперечення – явище Швейцарії – зазначати: альпійська конфедерація – власне конфедерація, а не держава, державний статус мають кантони. Зразки такої історико-політологічної ерудиції можна знайти в будь-якому підручникові.

Щодо доповнення Ортеги-і-Гасета. Осмислюючи явище сепаратизму в новочасовій історії Іспанії, він завважив: провінції країни почали віддалятися від державного центру – Кастилії – коли померк Великоіспанський імперіалістичний проект. Тільки велика, достоту епічна мета могла об'єднувати культурно й етнічно відмінні креси Іспанії. Зникла мета, зникла й потреба зберігати державну цілісність. Просто, зрозуміло і переконливо. Типи держав можна порівняти з моделями мостів. Одні, маючи гомогенне суспільство, тримаються на великих опорах. Інші, переважно імперії, хоч і мають національне ядро, існують у підвішеному стані, тримаються на пружних тросах – історичному проекту.

Окремотреба сказати про Сполучені Штати. Поширеною є вказівка на мультиетнічність цієї країни. Тут проте варто зазначити: США властива як національна цілісність, так і проектова імперскість. Бо

етнічність відіграє дуже не значну роль у національному становленні. Нація – це воля до державності. Це також свого роду проект. Проект спільності. І він у подібні „американської мрії” приймався усіма різномовними еміграційними хвилями. „Великий плавильний котел” працював не на генетичну, а культурну асиміляцію – утвердження мрії. Національний проект відрізняється від імперіалістичного. Останній, на відміну від нації, кора є проектом спільності з метою забезпечення колективної інакшості, являє собою проект спільності задля панування.

Та повернемося до рідних теренів. Досі, те, що називається національною ідеєю постає в такому образі: Україна – відсторонені терени між, з одного боку, єдиною Європою і, з другою, Росією з усією її пострадянською зоною впливу. Слідувати прибалтійському прикладу і вказати, що місце Росії, там, де вона, зрештою, і знаходиться – в «азіополі» – не дозволяють економічні фактори й, передусім, прагнення частини політику отримати вигоду від загравання з електоратом, котрий має сентименти до російської культури та державності. Це північно-східне тяжіння електорату і прагнення політиків осідлати цей рух і не дозволяє Україні перейти на європейську геополітичну орбіту. Та важливим є інше. Чому існують такі проросійські настрої? Напевно їх можна пояснити за допомогою психологічного терміну «реактивність». Мається на увазі неосмислений протест, який проявляється у діях-запереченнях. Незадоволення соціальною й економічною ситуацією в країні проявляється в підтримці антидержавного курсу, під прикриттям якого й робляться ганебні кроки. Безумовно, це зумовлюється емоційним сприянням політики. Його і намагаються використати політичні сили, не турбуючись про наслідки такої ескалації ірраціональних устремлінь.

А втім спробуймо відповісти: чим приваблює політика Росії пересічного українця? Напевно, позірною самодостатністю й атакуючим характером. Можливо, саме ці риси і варто запозичувати, надаючи зовнішній політиці своєрідних «імперіалістичних» рис. Адже на пострадянському просторі Україна цілком могла б виступити в ролі провідника демократичних цінностей. «Експорт демократії по-українськи» міг би правити за одну із підвалин національної міфології. Адже рух є водночас і спокоем. Експансія могла б посприяти внутрішній стабілізації держави та суспільства.